૬. સુગંધ કચ્છની

ચાલો નિરીક્ષણ કરીએ.

પ્રિય સુયશ

મોટી બહેનનું ખૂબ વહાલ.

થોડા સમય પહેલાં જ પૂરા થયેલા લાં.. બા વેકેશનની યાદ હજુ પણ તને સતાવતી હશે, ખરું ને? વળી આવનારા દિવાળી વેકેશનમાં થનારા કાલ્પનિક પ્રવાસનાં સ્વપ્નાં તારી રાત્રિને મીઠી બનાવતાં હશે.

હાં, જો એ સંદર્ભમાં જ મને સૂઝ્યું કે આવનારા દિવાળી વેકેશનમાં તું આપણા મોસાળની ભૂમિ કચ્છના પ્રવાસે આવીને આપણા કચ્છની ભૂમિનો, તેની સંસ્કૃતિનો પરિચય મેળવે તો કેવું? ચાલ તને એવું મન થાય એ માટે આપણે કચ્છની વાતો કરીએ.

તને થશે કે એવું તે શું છે કચ્છની ભૂમિમાં? અત્યાર સુધી તો એ રણના પ્રદેશ તરીકે ઓળખાતો પ્રદેશ હતો. હજુ હમણાં સુધી બહારથી આવતા લોકો માટે કચ્છ એક અજાણ્યો પ્રદેશ હતો. પણ ખરેખર જે લોકો કચ્છમાં રહ્યા, કચ્છને માણ્યો એમને સત્ય સમજાયું. એ સૌ કચ્છ પ્રદેશના પ્રેમમાં પડી ગયાં ને આવા પ્રદેશની ભૂમિને તું પણ ઓળખે-જાણે એ માટે કરીને તને

આ પત્ર લખવા બેસી ગઈ.

ભાઈ સુયશ, કેવો છે આપણો આ પ્રદેશ? 'ધીંગી ધરા, ધીંગા ધોરી, ધીંગા બોલ, ધીંગી બોલી' જેવું વિધાન કચ્છ માટે વપરાયું છે. ભારતનો એક વિશિષ્ટ પ્રદેશ એટલે કચ્છ. પ્રાચીન સમયમાં ભારતમાં પ્રવેશ કરવા માટે કચ્છ પશ્ચિમ ભારતનું પ્રવેશદ્વાર ગણાતું. સમુદ્ર, રણ અને પર્વતથી વીંટળાયેલા આ પ્રદેશની વિશેષતાઓ પણ ન્યારી જ છે.

કચ્છ પ્રદેશમાં તું બસ કે ટ્રેન બંને દ્વારા આવી શકે. માત્ર ગુજરાતના જ નહીં પણ ભારતનાયે સૌથી મોટા બીજા નંબરના જિલ્લા કચ્છમાં પૂર્વથી પશ્ચિમ જતાં કુલ નવ કલાક જેવો સમય લાગે છે.

કચ્છમાં બે રણ છે : નાનું અને મોટું. આ રણની વિશેષતા ખબર છે? એમાં દેખીતી રીતે ક્યાંય રણનાં લક્ષણો નથી. અહીં ક્યાંય તને રેતી જોવા નહીં મળે. આખી દુનિયાનાં રણોથી આપણું રણ એ રીતે જુદું પડે છે. અહીં વર્ષમાં આઠ મહિના દરિયાનું પાણી હોય છે ને ચાર મહિના આ રણ સુકાયેલું હોય છે. કચ્છમાં પ્રવેશ કરવા માટે સૂરજબારીનો પુલ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. વર્ષો પહેલાં કચ્છ ચારે તરફ પાણીથી ઘેરાયેલો બેટ હતો. તેનો આકાર કાચબા જેવા લાગતો હોવાથી તેનું નામ કચ્છ પડ્યું એવી માન્યતા છે. ભૂસ્તરીય હલનચલનથી કચ્છની ધરતી સમુદ્ર તટ પરથી ઉપર આવતી ગઈ અને ઉત્તરનો ભાગ પાણી વગરના, રેતી વગરના સપાટ રણમાં પરિવર્તિત થયો.

કચ્છની ઉત્તર-પૂર્વમાં રાજસ્થાન, પૂર્વમાં બનાસકાંઠા તથા પાટણ, દક્ષિણ-પૂર્વમાં સુરેન્દ્રનગર અને દક્ષિણમાં કચ્છનો અખાત છે. દક્ષિણ-પશ્ચિમ અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર ઘૂઘવે છે.

કચ્છમાં ખડીર એક એવો ભાગ છે જે ચારે તરફ રણથી ઘેરાયલો છે. આ રણમાં પાણી ભરાયેલું રહે છે. ખડીર બેટની વચ્ચે ધોળાવીરા નામે નાનું ગામ છે. ઈ.સ. ૧૯૭૦-૭૧માં ધોળાવીરામાં કેટલાક પુરાતત્ત્વીય પુરાવા મળ્યા ને ખોદકામ કરતાં જમીનમાંથી સમગ્ર નગર રચનાની વિશાળતા જોવા મળી. જે હડપ્પીય સંસ્કૃતિની યાદ અપાવે તેવી છે.

કચ્છના છેવાડે આવેલું ભારતનું પુરાણ પ્રસિદ્ધ અડસઠ તીર્થધામમાં ગણાતું નારાયણ સરોવર આવેલું છે. જેની ચારે તરફ સમુદ્ર અને વચ્ચે પાણીનું સરોવર છે. ત્યાંથી બે કિ.મી.ના અંતરે કોટેશ્વરનો દરિયો ગાજે છે.

કચ્છમાં આવું જ બીજું પ્રાકૃતિક સ્થળ ધીણોધરનો ડુંગર છે જ્યાં ધોરમનાથે તપશ્ચર્યા કરેલી તો ઉત્તરે રણના કિનારે કાળો ડુંગર બિરાજમાન છે જ્યાં ગુરુ દત્તાત્રેયનાં પગલાં છે; તો કચ્છની રાજધાની ભુજ શહેર તો વસેલું જ છે ભુજિયા ડુંગર પર જ્યાં ભુજંગ નાગનું મંદિર છે.

આમ, રણ, દરિયો ને ડુંગરની વચાળે વસેલા કચ્છ પ્રદેશને ભદ્રેશ્વર, સુથરી, કોટારા જેવાં સ્થાપત્યનાં ઉત્તમ નમૂના દર્શાવતાં જૈન મંદિરો, રવેચીમાતાનું રમણીય સ્થાનક, હાજીપીર જેવી રણમાં વસેલી દરગાહ જેવાં અનેક સ્થળો વીંટળાયાં છે. કંડલા કચ્છનું મુંબઈ પછીનું બંદર તો ગાંધીગામ કચ્છનું આધુનિક ગણાતું નગર.

રણમાં રહીને લોકોની આજીવન સેવા કરનાર દાદા મેકરણ જેવા સંત કવિથી કચ્છનું સાહિત્ય ઓળખાયું છે. પછીથી ઘણા સાહિત્યકારોએ તેમાં ઉમેરો કર્યો છે.

તો, વહાલા સુયશ, આ છે આપણા પ્રદેશની સુગંધ. તું એ સુગંધ લેવા જલદી જલદી આવીશ ને? રાહ જોઉં છું.

લિ. તારી મોટી બહેનના આશિષ

– ડૉ. દર્શના ધોળકિયા

સ.૧ નીચેના શબ્દો માટે પાઠમાં વપરાયેલા શબ્દો શોધો.

(૧) પ્યારું................................ (૨) મનોહર ....
(૩) અનોખી .... (૪) મરુસ્થલ ....
(૫) અણજાણ .... (૬) તપસ્યા ....
(૭) વાળુ .... (૮) મશહૂર

સ.૨ ઉદા. મુજબ અર્થ બદલ્યા વિના વાક્ય નકારાત્મક બનાવો.

દા.ત. મારા શહેરમાં પ્રાચીન વસ્તુનું સંગ્રહાલય છે.
મારા શહેરમાં અર્વાચીન વસ્તુનું સંગ્રહાલય નથી.

(૧) અજાણ્યા ગામમાં મુશ્કેલી પડે છે.
(૨) પૂનમના દિવસે સમુદ્રમાં ભરતી આવે છે.
(૩) ગાંધીધામ કચ્છનું આધુનિક ગણાતું નગર છે.
(૪) ઉકરડા પાસેથી પસાર થાવ ત્યારે દુર્ગંધ આવે છે.

સ.૩ પાઠમાં આવતા જોડાક્ષર શોધીને લખો.

સ.૪ આડાઅવળા અક્ષરોને ગોઠવી અર્થપૂર્ણ શબ્દ બનાવો.

રિચપચ - પરિચય

(૧) કૃતિપ્રાકૃ............................... (૨) તાષશોવિ ....
(૩) ધાર્થમતી .... (૪) જમારાબિન ....
(૫) રિદયો .... (૬) નર્વાચીઅ..................................

સ.૫ યોગ્ય જોડી બનાવો.

(અ)	(બ)
(૧) કચ્છની ઉત્તર પૂર્વમાં	(૧) સુરેન્દ્રનગર
(૨) કચ્છની પૂર્વમાં	(૨) કચ્છનો અખાત
(૩) કચ્છની દક્ષિણ પૂર્વમાં	(૩) અરબી સમુદ્ર
(૪) કચ્છની દક્ષિણમાં	(૪) રાજસ્થાન
(૫) કચ્છની પશ્ચિમમાં	(૫) બનાસકાંઠા તથા પાટણ

સ.૬ પાઠમાં આવેલા અંતે 'યેલું'ના રૂપો આવતા શબ્દો વડે ખાલી જગ્યા ભરો.

દા..ત કચ્છમાં ખંડીર એક એવો ભાગ છે જે ચારે તરફ રણથી ઘેરાયેલો છે.
(૧) સમુદ્ર, રણ અને પર્વતથી .... આ પ્રદેશની વિશેષતા ન્યારી છે.
(૨) ચાર મહિના આ રણ................ રહે છે.
(૩) વર્ષો પહેલાં કચ્છ ચારે તરફ પાણીથી.............. બેટ હતો.
(૪) ખડીર રણમાં પાણી............ રહે છે.

સ.૭ યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી વિધાન પૂર્ણ કરો.

(૧) પ્રાચીન સમયમાં કચ્છ એ ભારતમાં પ્રવેશ કરવા માટે......

(અ) ઉત્તર ભારતનું પ્રવેશદ્વાર ગણાતું (બ) પરવાનો આપવાનું સ્થળ ગણાતું.

(ક) પશ્ચિમ ભારતનું પ્રવેશદ્વાર ગણાતું.

(૨) વર્ષો પહેલાં કચ્છ ચારે તરફ...........

(અ) પાણીથી ઘેરાયેલો બેટ હતો (બ) પર્વતથી ઘેરાયેલો પ્રદેશ હતો.

(ક) વનરાજીથી ઘેરાયેલો દેશ હતો.

(૩) કચ્છનું ધમધમતું બંદર ....

(અ) ઘોઘા (બ) કંડલા

(ક) મુંબઈ

(૪) ખડીર બેટની વચ્ચે ....નામે નાનું ગામ છે.

(અ) ભદ્રેશ્વર (બ) ધોળાવીરા

(ક) ભુજ

સ.૮ ચાલો લખીએ.

(૧) કચ્છ નામ પાછળની માન્યતા..........................

(૨) ચારે તરફ રણથી ઘેરાયેલો પ્રદેશ..........................

(૩) ભારતનું પુરાણપ્રસિદ્ધ તીર્થધામ ....

(૪) ધીણોધર ડુંગરની વિશિષ્ટતા ....

(૫) કચ્છના સંત કવિનું નામ ....

સ.૯ તમે હોસ્ટેલમાં રહો છો. તમારી શાળામાંથી પ્રવાસનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં જવાની પરવાનગી મેળવતો પત્ર તમારા પિતાશ્રીને લખો.

સંભાષણ

- તમે કરેલા પ્રવાસ વિશે વર્ગમાં કહો.

પ્રકલ્પ

★ કચ્છનાં જોવાલાયક સ્થાનો ઇન્ટરનેટ પરથી શોધી 'કચ્છ-વિશેષ' નામનું નાનકડું આલ્બમ બનાવો.

હું વાંચું .... તમે પણ વાંચો

કચ્છી ભરત એ ગુજરાત રાજ્યની ખાસ કરીને કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંતની વિશિષ્ટ કલા છે. ભારત અને વિશ્વમાં તે ખૂબજ પ્રસિદ્ધ છે. ભારત સરકાર દ્વારા પણ આ કલાને ખૂબ જ પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવી છે. આકર્ષક રંગો, વિસ્તૃત ભરતકામ અને આભલા, મણકા, કોડી વગેરેથી થતી સજાવટવાળા કચ્છી ભરતમાં મોગલ અને ઈરાની કલાનો પણ પ્રભાવ જોવા મળે છે. પહેલાંના સમયમાં કચ્છી ભરતનું અનેરું મહત્ત્વ હતું. રાજદરબારોનાં વસ્ત્રો અને સજાવટની વસ્તુઓ પર કચ્છી ભરત કરવામાં આવતું હતું. વિવિધ જાતિઓ દ્વારા પોતાની આગવી રીતે અને આગવા રંગોમાં આ ભરત વિકસાવવામાં આવ્યું હતું.

કચ્છી ભરતનાં ચણિયાચોળી વિશ્વમાં મશહૂર છે. ઉપરાંત સાડી, સલવાર કમીઝ, ઝભ્ભા, કેડિયાં, જેકેટ, દુપટ્ટા, કુર્તા વગેરે પર પણ આ ભરત કરાય છે. કોટન અને રેશમ જેવાં કપડાં પર રેશમી અથવા ઊનના દોરાથી ભરત કરવામાં આવે છે. કપડાં પર મોર, પોપટ, હાથી, ઊંટ, માનવાકૃતિ, ફૂલો, પાંદડાં, ગરબા રમતાં નર-નારીઓ વગેરેની ડિઝાઇનોથી ભરતકામ કરવામાં આવે છે.

કચ્છી ઉપરાંત ગુજરાતના હીર, કાળી, આરી અને શીશભરત જેવાં ભરતકામ પ્રસિદ્ધ છે.

સંકલન - રાજેશ્રી દાણી

અધ્યાપન સંકેત

શરૂઆતમાં આપેલા નકશાનું નિરીક્ષણ કરાવી કચ્છનો પરિચય કરાવવો. સાથે-સાથે પત્રલેખન એટલે શું? તે કેવી રીતે થાય? શા માટે થાય? તેની સમજ આપી, આજના સમયમાં પત્ર લેખનની કલા ભૂલાતી જાય છે તેનો ખ્યાલ આપીને વિષયવસ્તુ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવો.

લઘુપ્રશ્નો પૂછતા જઈ પાઠનો ક્રમિક વિકાસ સાધવો. ચર્ચામાં વિદ્યાર્થીઓને સક્રિય રાખી તેમના-માંથી જેમણે જે વિસ્તાર જોયો હોય તેના વિશે વધારાની માહિતી આપવી. શક્ય હોય તો કૃતિ કરાવતાં પહેલાં અગાઉ ઇન્ટરનેટની મદદથી ‘કચ્છ’ વિશે વિદ્યાર્થીઓને જાણી લાવવા કહેવું. જેથી વિદ્યાર્થીઓ ચર્ચામાં સક્રિય ભાગ લઈ શકે. સ્વાધ્યાયોનો ખ્યાલ રાખી જરૂરી માહિતી આપવી.

આપણી સંસ્કૃતિ આપણો સાચો વારસો છે.